

OVERWEGINGEN

II - Architectuur en de objectopvatting

Een onderzoek naar de reikwijdte van een begrip

OVERWEGINGEN

Essays in het kader van ORITUR

De reeks OVERWEGINGEN vormt een doorlopende verzameling beschouwende essays die voortkomen uit de grondhouding van ORITUR.

Waar de ORITUR-traktaten de filosofische uitgangspunten verkennen, richten de OVERWEGINGEN zich op de ontmoeting met de wereld. Zij onderzoeken maatschappelijke, culturele, architectonische, wetenschappelijke en filosofische ontwikkelingen zonder deze te beoordelen vanuit een vooraf vaststaand systeem. De essays zijn daarom geen aanvullingen op de traktaten en evenmin toepassingen ervan. Zij zijn pogingen om verschijnselen aandachtig te lezen en te verstaan vanuit dezelfde grondhouding waaruit ORITUR is ontstaan.

Ieder essay begint bij een concreet fenomeen: een gebouw, een stad, een persoon, een maatschappelijke ontwikkeling, een wetenschappelijke ontdekking of een culturele verandering. Vanuit dat vertrekpunt wordt gezocht naar de onderliggende vragen die ieder tijdperk kenmerken: welk mensbeeld ligt eraan ten grondslag, welk wereldbeeld wordt zichtbaar en welke houding vraagt het van de mens?

De essays willen niet overtuigen, maar onderzoeken. Zij zoeken niet naar definitieve antwoorden, maar naar een dieper verstaan. Daarom dragen zij de naam OVERWEGINGEN. Een overweging is geen conclusie, maar een uitnodiging tot aandachtig kijken, luisteren en denken.

Zoals een gebouw pas werkelijk betekenis krijgt wanneer het wordt bewoond, zo krijgen ook ideeën hun betekenis in de ontmoeting met de werkelijkheid. Iedere nieuwe ontwikkeling, iedere nieuwe vraag en iedere nieuwe tijd vraagt daarom opnieuw om bezinning.

De OVERWEGINGEN zijn een open reeks. Nieuwe essays kunnen zich aandienen wanneer ontwikkelingen daarom vragen. Niet omdat ORITUR onvolledig zou zijn, maar omdat een levende grondhouding zich steeds opnieuw verhoudt tot een wereld die blijft veranderen.

Misschien is dat ook de diepste betekenis van deze reeks.

Niet de wereld vastleggen.

Maar haar aandachtig tegemoet treden.

Vanuit de overtuiging dat de meest wezenlijke betekenis zich niet laat afdwingen, maar zich kan aandienen waar mens, plaats, tijd en werkelijkheid zich op elkaar afstemmen.

Inleiding

Architectuur behoort tot de meest zichtbare uitingen van de menselijke cultuur. Zij omringt ons dagelijks in de vorm van woningen, straten, pleinen, scholen, kerken, stadhuizen en werkplaatsen. Vrijwel niemand twijfelt eraan wat onder architectuur wordt verstaan. Juist daardoor wordt de vraag naar haar wezen nog maar zelden gesteld.

Toch is die vanzelfsprekendheid opmerkelijk. Onder één begrip brengen wij zeer uiteenlopende gebouwen samen: een woning, een museum, een fabriek, een brug, een kerk en een luchthaven. Dat lijkt vanzelfsprekend. Maar waarom eigenlijk? Wat rechtvaardigt het gebruik van één begrip voor gebouwen die zo sterk verschillen in oorsprong, functie en betekenis?

Deze vraag vormt het vertrekpunt van dit onderzoek. Niet omdat zij onmiddellijk om een nieuwe definitie vraagt, maar omdat zij uitnodigt de vanzelfsprekendheid van het begrip *architectuur* opnieuw te onderzoeken.

Binnen het hedendaagse architectuurdiscours wordt een gebouw doorgaans begrepen als een object. Het bezit een vorm, een constructie, een materialiteit en een herkenbare identiteit. Vanuit deze objectopvatting heeft zich een rijke architectuurtheorie ontwikkeld waarin gebouwen kunnen worden ontworpen, geanalyseerd en beoordeeld. De betekenis van architectuur wordt daarbij in belangrijke mate gezocht in eigenschappen die aan het gebouw zelf kunnen worden toegeschreven.

Deze benadering heeft onmiskenbaar grote waarde. Zonder haar zouden belangrijke delen van de architectuurwetenschap, de ontwerppraktijk en de bouwtechniek nauwelijks denkbaar zijn. Juist daarom verdient zij een zorgvuldig onderzoek.

Wanneer architectuur vanuit het object wordt begrepen, geldt dat dan in gelijke mate voor ieder gebouw? Of zijn er gebouwen waarvan de betekenis zich slechts ten dele laat beschrijven vanuit hun objectkarakter?

In dit onderzoek vormt de woning de toetssteen van die vraag. Niet omdat de woning belangrijker zou zijn dan andere gebouwen, maar omdat vrijwel ieder mens het grootste deel van zijn leven in een woning doorbrengt. Zij is de plaats waar generaties elkaar opvolgen, waar het dagelijks leven zich ontvouwt en waar herinneringen, gewoonten en onderlinge verbondenheid langzaam ontstaan. Daarmee rijst de vraag of de betekenis van een woning volledig kan worden begrepen vanuit haar eigenschappen als object, of dat haar wezen mede besloten ligt in de voortdurende verhouding tussen gebouw, bewoners, plaats en tijd.

Daarmee raakt dit onderzoek aan een fundamentele vraag. Niet de vraag *wat* architectuur is, maar vanuit welk begrip zij wordt begrepen.

Ieder begrip maakt een deel van de werkelijkheid zichtbaar. Tegelijk laat ieder begrip ook een deel daarvan buiten beeld. Dat is geen tekortkoming, maar behoort tot de aard van begrippen. Zij ordenen de werkelijkheid en bepalen daardoor welke vragen vanzelfsprekend worden gesteld en welke nauwelijks nog worden opgemerkt.

Dit onderzoek wil daarom niet vaststellen of de objectopvatting juist of onjuist is. Het onderzoekt haar reikwijdte. De centrale vraag luidt niet óf gebouwen objecten zijn — daaraan valt nauwelijks te twijfelen — maar of architectuur volledig kan worden begrepen wanneer het gebouw uitsluitend als object wordt beschouwd.

Indien dat het geval blijkt te zijn, ligt het voor de hand architectuur in de eerste plaats te verstaan als de kunst van het ontwerpen van objecten. Een benaming als *bouwdesign* zou dan wellicht nauwkeuriger zijn dan *architectuur*, omdat zij duidelijk benoemt waarin de kern van de discipline bestaat.

Indien echter blijkt dat de betekenis van architectuur zich niet volledig laat herleiden tot de eigenschappen van het object, ontstaat een andere vraag. Dan moet worden onderzocht of architectuur een werkelijkheid omvat die zich niet uitsluitend in het gebouw bevindt, maar evenzeer in de wijze waarop gebouwen zich met het leven, de gemeenschap en de tijd verbinden.

Dit essay wil die vraag nog niet beantwoorden.

Het wil eerst de vanzelfsprekendheid onderzoeken waarmee architectuur tegenwoordig vanuit het object wordt begrepen.

Zoals ieder deel binnen OVERWEGINGEN wil ook dit essay geen definitieve conclusies trekken. Het wil uitnodigen tot beschouwing. Niet om het laatste woord te spreken, maar om een gesprek te openen waarin de werkelijkheid zich opnieuw kan laten verstaan.

Vanuit die gedachte begint de volgende overweging.

Inhoud

- OVERWEGINGEN – Essays in het kader van ORITUR
- Inleiding

Essay

Deel I - Begrip

I - Het object

II - De vanzelfsprekendheid van de objectopvatting

III - De objectopvatting in de architectuur

IV - De reikwijdte van de objectopvatting

Deel II - Werkelijkheid

V - De tijd

VI - Verantwoordelijkheid

VII - Gemeenschap

VIII - Continuïteit

IX -Voortzetting

X - Traditie als voortzetting

XI - Onderhoud

XII - Betekenis

XIII - Architectuur als design

XIV - De woning

XV - De horizon van de objectopvatting

XVI - Conclusie

Slotbeschouwing

Deel I — Begrip

I - Het object

Wanneer wij de wereld om ons heen beschrijven, gebeurt iets opmerkelijks. Vrijwel vanzelf onderscheiden wij afzonderlijke dingen. Wij herkennen een boom, een stoel, een huis of een brug als een herkenbaar geheel. Elk bezit een eigen identiteit. Het kan worden aangewezen, benoemd en van andere dingen worden onderscheiden. Deze wijze van waarnemen lijkt zo vanzelfsprekend dat zij nauwelijks onze aandacht vraagt. Juist daarin schuilt haar betekenis.

De mens leeft niet in een ononderbroken stroom van indrukken, maar brengt voortdurend ordening aan in de werkelijkheid. Zonder die ordening zouden spreken, denken en handelen nauwelijks mogelijk zijn. Wie een huis niet als huis kan herkennen, kan er ook niet over spreken. Wie een boom niet van een gebouw kan onderscheiden, mist een belangrijk middel om zich in de wereld te oriënteren. Het afzonderlijke object is daarom niet slechts een praktische categorie, maar behoort tot de wijze waarop de mens zijn werkelijkheid begrijpelijk maakt.

Een object onderscheidt zich allereerst door zijn begrenzing. Het bezit een samenhang waardoor het als één geheel kan worden waargenomen. Die begrenzing hoeft niet altijd scherp zichtbaar te zijn, maar maakt het mogelijk het object van zijn omgeving te onderscheiden. Daardoor krijgt het een eigen identiteit. Het wordt *dit* gebouw, *die* boom of *dat* plein.

Vanuit deze herkenbaarheid ontstaat een volgende stap. Zodra een object als afzonderlijk geheel wordt herkend, kunnen er eigenschappen aan worden toegeschreven. Het kan groot of klein zijn, zwaar of licht, oud of nieuw, zorgvuldig of slordig gemaakt. Juist deze eigenschappen maken vergelijking mogelijk. Daardoor kunnen objecten worden geordend, onderzocht en beoordeeld.

Deze mogelijkheid heeft een beslissende betekenis gehad voor de ontwikkeling van wetenschap en techniek. Zodra de werkelijkheid wordt benaderd als een verzameling afzonderlijke objecten met herkenbare eigenschappen, ontstaat de mogelijkheid tot systematisch onderzoek. Objecten kunnen worden gemeten, geclassificeerd en met elkaar worden vergeleken. Zonder deze wijze van begrijpen zouden veel vormen van kennis onmogelijk zijn geweest.

De kracht van het objectbegrip reikt echter verder dan de wetenschap. Ook het dagelijks leven is ervan doordrongen. Mensen oriënteren zich door dingen te onderscheiden, te benoemen en te herkennen. Een woning is niet slechts een gebouw, maar de eigen woning. Een straat is niet slechts een ruimte tussen gevels, maar een herkenbare plaats binnen het dagelijks leven. Objecten verschaffen de mens houvast. Zij maken de wereld niet alleen kenbaar, maar ook bewoonbaar.

Juist daarom bezit het objectbegrip zo'n grote overtuigingskracht. Het sluit aan bij een fundamentele menselijke behoefte de werkelijkheid te ordenen. Wie de wereld als een verzameling herkenbare gehelen begrijpt, verkrijgt overzicht. Hij kan benoemen, vergelijken, analyseren en handelen. De objectopvatting is

daarom niet toevallig ontstaan. Zij beantwoordt aan een diep menselijke wijze van omgaan met de werkelijkheid.

Toch roept juist deze vanzelfsprekendheid een vraag op. Wanneer een begrip zo succesvol is geworden dat het vrijwel ongemerkt ons denken bepaalt, ontstaat gemakkelijk de indruk dat de werkelijkheid zelf uit objecten bestaat. Daarmee verschuift echter een wezenlijk onderscheid. Een object is niet de werkelijkheid zelf, maar een wijze waarop de werkelijkheid wordt begrepen. Dat onderscheid lijkt klein, maar zal in het verdere verloop van dit onderzoek van grote betekenis blijken.

Dit betekent niet dat objecten slechts verzinsels zouden zijn. Evenmin wordt beweerd dat de objectopvatting onjuist is. Het betekent slechts dat ieder begrip een bepaalde toegang tot de werkelijkheid opent. Juist doordat een begrip iets zichtbaar maakt, bepaalt het ook waarop onze aandacht zich richt.

De vraag die in dit essay centraal staat, ontstaat precies op dit punt. Wat gebeurt er wanneer een wijze van begrijpen, die haar grote kracht heeft bewezen binnen wetenschap, techniek en het dagelijks leven, tevens het uitgangspunt wordt voor de architectuur?

Het antwoord op die vraag vraagt eerst om een tweede onderzoek.

Niet langer naar het object zelf, maar naar de wijze waarop de objectopvatting zo vanzelfsprekend heeft kunnen worden dat zij nauwelijks nog onderwerp van reflectie is.

II - De vanzelfsprekendheid van de objectopvatting

Wanneer een wijze van begrijpen zich gedurende lange tijd heeft bewezen, verdwijnt zij geleidelijk naar de achtergrond. Niet omdat zij minder belangrijk wordt, maar juist omdat zij zo vanzelfsprekend is geworden dat zij nauwelijks nog wordt opgemerkt. Zij vormt niet langer het onderwerp van onderzoek, maar het uitgangspunt ervan.

Dat lijkt ook voor de objectopvatting te gelden. De werkelijkheid verschijnt ons doorgaans als een verzameling afzonderlijke dingen die kunnen worden onderscheiden, benoemd en onderzocht. Deze wijze van begrijpen lijkt zo nauw met de werkelijkheid zelf verbonden dat nauwelijks nog wordt gevraagd of zij ook anders gedacht zou kunnen worden. Juist die vanzelfsprekendheid is opmerkelijk. Iedere cultuur, iedere wetenschap en iedere tijd ontwikkelt immers begrippen waarmee de wereld wordt verstaan. Ook de objectopvatting behoort tot een dergelijke geschiedenis.

Reeds in de Griekse filosofie ontstond de behoefte de veelheid van de werkelijkheid onder woorden te brengen. Dingen werden onderscheiden, benoemd en geordend. Het denken richtte zich op datgene wat als afzonderlijke eenheid kon worden herkend. Niet omdat samenhang of verandering werden ontkend, maar omdat het afzonderlijke ding houvast bood voor kennis. Wie iets wil onderzoeken, moet immers eerst kunnen aanwijzen waarover het onderzoek gaat.

Deze wijze van denken heeft zich gedurende vele eeuwen verder ontwikkeld. De wetenschappelijke revolutie gaf haar een nieuwe kracht. De natuur werd niet langer uitsluitend beschouwd als een geheel van betekenissen, maar ook als een werkelijkheid waarvan eigenschappen konden worden gemeten, vergeleken en verklaard. Voorwerpen kregen massa, afmetingen en andere meetbare kenmerken. Juist deze benadering maakte de ontwikkeling van de moderne wetenschap mogelijk. De objectopvatting bewees daarmee haar uitzonderlijke vruchtbaarheid.

Haar invloed bleef niet beperkt tot de natuurwetenschappen. Ook andere disciplines namen deze wijze van begrijpen geleidelijk over. Biologie, economie, recht en techniek ontwikkelden begrippen waarmee afzonderlijke entiteiten konden worden beschreven en geanalyseerd. Steeds opnieuw bleek dat het onderscheiden van objecten een krachtige manier was om orde aan te brengen in een complexe werkelijkheid.

De industriële ontwikkeling versterkte deze beweging verder. Producten werden ontworpen, vervaardigd, verbeterd en gestandaardiseerd. Hun kwaliteit kon worden onderzocht aan de hand van eigenschappen die aan het product zelf konden worden toegeschreven. Daarmee kreeg het object een centrale plaats, niet alleen in de wetenschap, maar ook in de economie en de cultuur. Het werd de drager van kwaliteit, innovatie en vooruitgang.

Juist daarin ligt de bijzondere positie van de objectopvatting. Zij is niet slechts een filosofisch begrip gebleven, maar uitgegroeid tot een algemene wijze waarop de moderne samenleving haar werkelijkheid ordent. Daardoor lijkt zij geen keuze meer te zijn, maar een vanzelfsprekendheid.

Dat is geen reden tot kritiek. Integendeel. De objectopvatting heeft een onmiskenbare bijdrage geleverd aan de ontwikkeling van kennis, techniek en welvaart. Zonder haar zou de moderne wereld nauwelijks voorstelbaar zijn. Juist daarom verdient zij een zorgvuldige beschouwing. Niet om haar te vervangen, maar om haar beter te begrijpen.

Iedere wijze van begrijpen heeft immers een eigen reikwijdte. Zij maakt bepaalde aspecten van de werkelijkheid zichtbaar en stelt daardoor ook bepaalde vragen centraal. Tegelijk verdwijnen andere vragen bijna vanzelf naar de achtergrond. Dat is geen tekortkoming van een begrip, maar behoort tot de aard van ieder begrip. Begrippen ordenen de werkelijkheid; juist daardoor bepalen zij wat binnen die ordening onmiddellijk zichtbaar wordt en wat minder gemakkelijk onder woorden komt.

Deze constatering vormt het methodische uitgangspunt van dit onderzoek. Het beoordeelt de objectopvatting niet op haar juistheid, maar onderzoekt haar verklarende vermogen. Niet de vraag óf gebouwen objecten zijn staat centraal – daaraan valt nauwelijks te twijfelen – maar welke werkelijkheid zichtbaar wordt wanneer architectuur vanuit het object wordt begrepen.

Daarmee verschuift het onderzoek voor het eerst naar de architectuur zelf.

Hoewel de objectopvatting een algemene wijze van begrijpen is geworden, krijgt zij binnen iedere discipline een eigen betekenis. De vraag is daarom niet alleen hoe de objectopvatting is ontstaan, maar vooral wat er gebeurt wanneer zij het uitgangspunt wordt voor de architectuur. Welke vragen worden daardoor vanzelfsprekend? Welke kwaliteiten komen centraal te staan? En welke aspecten van de gebouwde omgeving verdwijnen daardoor misschien ongemerkt naar de achtergrond?

Pas wanneer deze vragen zorgvuldig zijn onderzocht, kan worden beoordeeld hoe ver de objectopvatting als architectuurbegrip werkelijk reikt.

III- De objectopvatting in de architectuur

Wanneer een wijze van begrijpen zich binnen een cultuur heeft gevestigd, blijft zij zelden beperkt tot één vakgebied. Begrippen die hun waarde hebben bewezen in wetenschap, techniek of economie, oefenen geleidelijk ook invloed uit op andere disciplines. Dat geldt evenzeer voor de architectuur.

Architectuur heeft zich altijd bewogen tussen verschillende werkelijkheden. Zij behoort tot de techniek, omdat gebouwen moeten worden geconstrueerd. Zij behoort tot de kunst, omdat gebouwen vorm krijgen. Zij behoort tot de samenleving, omdat zij ruimte biedt aan het menselijk leven. Juist daardoor laat architectuur zich moeilijk tot één discipline beperken.

Toch is ook binnen de architectuur de objectopvatting geleidelijk het overheersende uitgangspunt geworden. Het gebouw verschijnt daarbij in de eerste plaats als een afzonderlijke architectonische eenheid. Het bezit een herkenbare vorm, een constructieve samenhang, een materialiteit en een eigen identiteit. Deze eigenschappen kunnen worden onderzocht, beschreven en met andere gebouwen worden vergeleken. Daarmee sluit de architectuur aan bij een bredere ontwikkeling waarin objecten de voornaamste dragers van kennis zijn geworden.

Deze ontwikkeling heeft het architectuurdiscours onmiskenbaar verrijkt. Gebouwen kunnen nauwkeurig worden geanalyseerd. Constructieve oplossingen worden verfijnd. Materialen worden onderzocht. Typologieën kunnen worden onderscheiden. Ook de architectuurgeschiedenis heeft zich voor een belangrijk deel ontwikkeld vanuit de vergelijking van afzonderlijke gebouwen en hun eigenschappen. De objectopvatting heeft daarmee een rijke architectonische taal voortgebracht.

Juist daarin ligt ook haar bijzondere invloed. Naarmate het gebouw sterker als zelfstandig object verschijnt, verschuift de aandacht bijna vanzelf naar de eigenschappen die het als object kenmerken. Vorm, compositie, materialisering, constructie en ruimtelijke organisatie worden niet alleen onderwerp van onderzoek, maar geleidelijk ook de voornaamste dragers van architectonische kwaliteit.

Deze verschuiving is nauwelijks het gevolg van een bewuste keuze. Zij vloeit voort uit de aard van ieder begrip. Zodra het object het uitgangspunt vormt, richten de vragen zich vanzelf op datgene wat aan het object kan worden toegeschreven. Iedere wijze van begrijpen selecteert. Niet omdat zij andere werkelijkheden ontkent, maar omdat zij noodzakelijk een bepaald deel van de werkelijkheid zichtbaar maakt.

Daardoor verandert ook de aard van het architectonische gesprek. Vragen naar proportie, vorm, materiaal, constructie en compositie krijgen vanzelfsprekend een centrale plaats. Zij behoren immers tot de eigenschappen van het gebouw zelf en laten zich daardoor zorgvuldig onderzoeken. Zo ontwikkelt de architectuur een rijke taal om deze eigenschappen te beschrijven en te beoordelen.

Toch blijkt gaandeweg dat niet alle vragen zich op dezelfde wijze laten beantwoorden. Sommige verschijnselen lijken zich slechts ten dele binnen de grenzen van het object te bevinden. Zij laten zich moeilijk uitsluitend beschrijven als eigenschappen van het gebouw. Dat geldt bijvoorbeeld voor de wijze waarop een gebouw gedurende lange tijd door een gemeenschap wordt opgenomen, hoe het zich aan veranderende omstandigheden aanpast of hoe zijn betekenis zich geleidelijk ontwikkelt.

Vooralsnog hoeft aan deze observatie geen conclusie te worden verbonden. Zij vormt slechts een aanwijzing dat naast de eigenschappen van het gebouw mogelijk ook andere werkelijkheden deel uitmaken van wat wij architectuur noemen. Welke betekenis deze observatie heeft, kan pas blijken wanneer de gevolgen van de objectopvatting stap voor stap worden onderzocht.

Juist daarom verschuift het onderzoek nog niet naar een alternatief begrip van architectuur.

Eerst moet zorgvuldig worden nagegaan welke consequenties de objectopvatting zelf heeft. Niet om haar te weerleggen, maar om haar reikwijdte nauwkeuriger te leren kennen.

IV - De reikwijdte van de objectopvatting

In de voorgaande hoofdstukken is het object niet ter discussie gesteld. Integendeel. Juist door de objectopvatting serieus te nemen, werd zichtbaar waarom zij zo'n overtuigende plaats heeft gekregen binnen het moderne denken en waarom ook de architectuur zich grotendeels vanuit dit begrip is gaan ontwikkelen.

Daarmee ontstaat een nieuwe vraag. Niet langer staat centraal wat een object is of hoe de objectopvatting zich heeft ontwikkeld, maar hoe ver haar verklarende vermogen eigenlijk reikt. Ieder begrip bezit immers niet alleen een kracht, maar ook een bereik. Het maakt een bepaald deel van de werkelijkheid zichtbaar en ontleent juist daaraan zijn betekenis.

Het zou daarom onjuist zijn een begrip uitsluitend te beoordelen op hetgeen het niet verklaart. Eerst moet worden onderzocht wat het wél zichtbaar maakt. Pas daarna kan worden gevraagd of de werkelijkheid zich volledig binnen dat bereik laat begrijpen.

Voor de objectopvatting lijkt het antwoord aanvankelijk bevestigend. Een gebouw bezit immers een vorm, een constructie, een materiaal, een ruimtelijke organisatie en een herkenbare identiteit. Al deze eigenschappen behoren tot het gebouw zelf en kunnen zorgvuldig worden onderzocht. Zij laten zich beschrijven, vergelijken en beoordelen. In die zin biedt de objectopvatting een helder en samenhangend begrippenkader voor de analyse van architectuur.

Juist daarom heeft zij grote invloed gekregen op de wijze waarop architectonische kwaliteit wordt begrepen. Naarmate de aandacht zich sterker richt op het gebouw als afzonderlijke eenheid, verschuift ook het gesprek over architectuur. De vraag wordt steeds vaker hoe zorgvuldig een gebouw is ontworpen, hoe overtuigend de compositie is opgebouwd, hoe materialen zijn toegepast en hoe de ruimtelijke structuur functioneert. Dat zijn legitieme vragen. Zij behoren onmiskenbaar tot de werkelijkheid van het gebouw.

Toch doet zich hier een opmerkelijk verschijnsel voor. Niet alle vragen die aan gebouwen kunnen worden gesteld, blijken zich op dezelfde wijze tot het object te verhouden. Sommige richten zich niet uitsluitend op eigenschappen van het gebouw, maar op de wijze waarop een gebouw zich gedurende zijn bestaan met andere werkelijkheden verbindt.

Men kan bijvoorbeeld vragen of een gebouw constructief deugdelijk is. Die vraag laat zich grotendeels beantwoorden vanuit het gebouw zelf. Men kan echter ook vragen hoe een gebouw zich gedurende lange tijd tot zijn omgeving verhoudt, hoe opeenvolgende generaties het gebruiken of hoe het zich aan veranderende omstandigheden weet aan te passen. Dergelijke vragen blijken van een andere aard. Zij richten zich niet uitsluitend op het gebouw als object, maar ook op de betrekkingen waarin het gedurende zijn bestaan deelneemt.

Daarmee wordt geen tegenstelling geïntroduceerd tussen object en betrekking. Beide behoren onmiskenbaar tot de werkelijkheid van de gebouwde omgeving. Wel ontstaat het vermoeden dat zij verschillende aspecten van die werkelijkheid zichtbaar maken. Waar het objectbegrip zich richt op eigenschappen die aan het gebouw zelf kunnen worden toegeschreven, richten betrekkingen zich op verbindingen die zich slechts in de tijd ontwikkelen.

Juist hier wordt de reikwijdte van een begrip zichtbaar. Niet doordat het tekortschiet, maar doordat het een bepaald perspectief opent. Iedere wijze van begrijpen verheldert een deel van de werkelijkheid. Daardoor verschuiven andere aspecten onvermijdelijk naar de achtergrond. Dat geldt niet alleen voor de objectopvatting, maar voor ieder begrip waarmee de mens zijn werkelijkheid ordent.

Deze constatering vraagt om terughoudendheid. Het onderzoek heeft nog geen aanleiding gevonden de objectopvatting te verlaten. Wel is zichtbaar geworden dat naast de eigenschappen van het gebouw ook vragen ontstaan die zich niet onmiddellijk als eigenschappen laten beschrijven. Het is daarom te vroeg om conclusies te trekken. Eerst moet worden onderzocht welke rol deze betrekkingen spelen binnen de werkelijkheid van de architectuur.

Opmerkelijk genoeg verschijnt daarbij onmiddellijk een verschijnsel dat zich nauwelijks van de tijd laat losmaken. Een gebouw bestaat immers niet alleen op het moment waarop het wordt voltooid. Het blijft aanwezig, verandert, wordt gebruikt, onderhouden en opnieuw geïnterpreteerd. Daardoor rijst bijna vanzelf de vraag welke betekenis de tijd eigenlijk heeft voor ons begrip van architectuur.

Met die vraag eindigt het onderzoek naar het begrip en begint het onderzoek naar de werkelijkheid.

De volgende hoofdstukken richten zich daarom niet langer in de eerste plaats op het gebouw als object, maar op de wijze waarop architectuur zich in de tijd ontvouwt.

Deel II — Werkelijkheid

V - De tijd

Wanneer wij een gebouw beschouwen, doen wij dat vrijwel altijd vanuit het heden. Wij zien een gevel, ervaren een ruimte of beoordelen een compositie zoals zij zich op dat moment aan ons voordoet. Architectuur verschijnt als iets dat aanwezig is. Misschien verklaart juist die onmiddellijke aanwezigheid waarom onze aandacht zich zo gemakkelijk richt op vorm, materiaal, constructie en ruimtelijke ordening. Deze eigenschappen bieden zich immers direct aan de waarneming aan. De tijd lijkt slechts de achtergrond waartegen het gebouw bestaat.

Toch is die indruk bedrieglijk.

Geen enkel gebouw verschijnt los van de tijd. Het heeft een oorsprong, een geschiedenis en een toekomst. Het is ontworpen onder omstandigheden die inmiddels zijn veranderd, gebouwd met technieken die soms allang zijn verlaten en opgenomen in een omgeving die zich voortdurend blijft ontwikkelen. Zelfs wanneer een gebouw uiterlijk nauwelijks verandert, verandert de wereld waarin het bestaat. Nieuwe bewoners nemen hun intrek, maatschappelijke verhoudingen verschuiven, functies veranderen en betekenissen groeien of verdwijnen. Het gebouw blijft misschien hetzelfde, maar zijn plaats binnen het leven is voortdurend in beweging.

Juist daarin onderscheidt architectuur zich van veel andere menselijke voortbrengselen. Ook een schilderij wordt ouder, maar zijn verhouding tot het dagelijks leven verandert doorgaans minder ingrijpend dan die van een gebouw. Een woning, een straat of een plein worden iedere dag opnieuw gebruikt. Zij vormen niet slechts het decor van het leven, maar nemen eraan deel. Hun geschiedenis voltrekt zich daarom niet buiten de architectuur, maar binnen haar. Een gebouw bestaat niet alleen **in** de tijd; het bestaat ook **door** de tijd.

Deze eenvoudige constatering heeft gevolgen voor de wijze waarop architectuur wordt begrepen. Zolang de aandacht voornamelijk uitgaat naar het gebouw als object, ligt het voor de hand de nadruk te leggen op vorm, proportie, constructie en materialiteit. Dat zijn eigenschappen die zich laten beschrijven zonder dat daarvoor een lange tijdsduur nodig is. Zij behoren tot het gebouw zoals het zich op een bepaald moment aan ons voordoet.

Zodra de blik zich echter verruimt naar het bestaan van het gebouw als geheel, verschijnt een andere werkelijkheid. Dan blijkt dat een gebouw niet alleen eigenschappen bezit, maar ook een levensloop.

Die levensloop is geen bijkomstigheid. Zij behoort tot de wijze waarop een gebouw bestaat. Men denke aan een oude woning waarvan de gevel nauwelijks veranderde, terwijl het interieur zich in de loop van een eeuw herhaaldelijk aan nieuwe bewoners heeft aangepast. Of aan een plein dat zijn vorm grotendeels heeft behouden, terwijl zijn betekenis veranderde doordat markten verdwenen, verkeer werd omgeleid of nieuwe vormen van ontmoeting ontstonden. In al deze gevallen blijft iets herkenbaar, terwijl tegelijkertijd veel

verandert. De identiteit van een gebouw of een plaats blijkt daardoor niet uitsluitend te berusten op onveranderlijkheid, maar ook op het vermogen veranderingen op te nemen zonder zichzelf te verliezen.

Hier wordt een onderscheid zichtbaar dat in de voorgaande hoofdstukken reeds voorzichtig werd voorbereid. Een object bezit eigenschappen; een geschiedenis kent gebeurtenissen. Eigenschappen kunnen gelijktijdig worden waargenomen en beschreven. Gebeurtenissen ontvouwen zich slechts in de tijd en vragen daarom om een andere wijze van begrijpen. Wie uitsluitend naar eigenschappen kijkt, ziet het gebouw zoals het is. Wie naar zijn geschiedenis kijkt, ontmoet het gebouw zoals het geworden is.

Dit verschil raakt de kern van het onderzoek. Niet omdat de objectopvatting daardoor onjuist zou worden, maar omdat zij een bepaald perspectief kiest. Zij beschrijft het gebouw vanuit zijn gelijktijdige aanwezigheid. Dat is een legitieme en vruchtbare benadering. De vraag is slechts of daarmee de werkelijkheid van de architectuur volledig zichtbaar wordt.

Zodra de tijd een wezenlijk onderdeel van het gebouw blijkt te zijn, veranderen ook de vragen die aan architectuur kunnen worden gesteld. Dan gaat het niet alleen om de vraag hoe een gebouw is ontworpen, maar ook hoe het zich gedurende zijn bestaan heeft weten te handhaven, hoe het zich tot veranderende omstandigheden heeft verhouden en waardoor het voor opeenvolgende generaties betekenis heeft behouden.

Misschien wordt juist hier zichtbaar dat tijd meer is dan een opeenvolging van momenten. Tijd is de ruimte waarin gebouwen zich met het menselijk leven verbinden. Zonder die verbinding zouden zij slechts fysieke objecten blijven. Door die verbinding worden zij onderdeel van een geschiedenis die groter is dan henzelf. Architectuur blijkt daardoor niet alleen een ruimtelijke, maar ook een temporele werkelijkheid te zijn.

Wie eenmaal vanuit dit gezichtspunt naar de gebouwde omgeving kijkt, ontdekt dat ieder gebouw een dubbele bestaanswijze bezit. Het is tegelijkertijd aanwezig én onderweg. Het staat op zijn plaats en beweegt zich toch door de geschiedenis. Misschien verklaart juist dit waarom sommige gebouwen eeuwenlang betekenis behouden, terwijl andere, technisch niet minder zorgvuldig gebouwd, hun betekenis reeds na enkele decennia verliezen. Hun voortbestaan wordt kennelijk niet uitsluitend bepaald door hun fysieke eigenschappen, maar evenzeer door de wijze waarop zij zich met het leven blijven verbinden.

De tijd verschijnt daarmee niet als een onderwerp naast de architectuur, maar als de dimensie waarin architectuur zich voortdurend voltrekt.

Zodra dat wordt onderkend, verandert ook de betekenis van het gebouw. Het is niet langer uitsluitend een voltooid object, maar tevens drager van een geschiedenis die zich blijft ontvouwen.

Daarmee dient zich een volgende vraag aan.

Indien een gebouw zich door de tijd heen voortzet, wie of wat draagt dan de verantwoordelijkheid voor die voortzetting?

VI - Verantwoordelijkheid

Dat gebouwen een geschiedenis hebben, betekent meer dan dat zij de tijd doorstaan. Het betekent ook dat zij zich onttrekken aan het moment waarop zij zijn ontstaan. Vrijwel ieder gebouw overleeft uiteindelijk de omstandigheden waaronder het werd ontworpen en gebouwd. Het blijft bestaan wanneer de oorspronkelijke opdracht is voltooid, wanneer gebruikers zijn verdwenen en soms zelfs wanneer de samenleving waarvoor het werd opgericht ingrijpend is veranderd. Juist daardoor laat architectuur zich niet beperken tot het ogenblik van haar ontstaan. Zij behoort evenzeer tot de tijd die daarop volgt.

Waar een gebouw langer bestaat dan zijn oorsprong, verschijnt een werkelijkheid die zich moeilijk volledig laat begrijpen vanuit het object alleen. Een object kan worden vervaardigd en voltooid. Een gebouw daarentegen wordt opgenomen in een voortgaande geschiedenis waarin telkens opnieuw beslissingen worden genomen. Het wordt onderhouden of verwaarloosd, aangepast of behouden, zorgvuldig bewoond of achteloos gebruikt. Daarmee wordt zichtbaar dat de geschiedenis van een gebouw niet uitsluitend wordt bepaald door zijn ontwerp, maar evenzeer door de wijze waarop opeenvolgende generaties zich ertoe verhouden.

In dat licht krijgt verantwoordelijkheid een andere betekenis dan gewoonlijk aan dit begrip wordt toegekend. Zij verwijst niet in de eerste plaats naar aansprakelijkheid of schuld, maar naar het gegeven dat een gebouw zich niet zelfstandig door de tijd kan bewegen. Het blijft afhankelijk van mensen die het bewaren, gebruiken, herstellen of veranderen. Zonder die voortdurende betrokkenheid zou geen gebouw lang kunnen voortbestaan. Verantwoordelijkheid ontstaat daarom niet pas wanneer iets misgaat; zij behoort vanaf het begin tot de wijze waarop de gebouwde omgeving blijft bestaan.

Misschien laat het Nederlandse woord *verantwoordelijkheid* dit slechts ten dele zien. Een ander woord dringt zich op: **toevertrouwen**. Zodra een gebouw is voltooid, wordt het in zekere zin aan de toekomst toevertrouwd. Dat betekent niet dat zijn toekomst vastligt. Integendeel. Juist omdat toekomstige omstandigheden onbekend zijn, blijft open hoe volgende generaties met dat gebouw zullen omgaan. Iedere generatie ontvangt een gebouw dat zij niet zelf heeft voortgebracht en geeft het, veranderd of onveranderd, opnieuw door. In die voortdurende overdracht krijgt verantwoordelijkheid haar meest concrete gestalte.

Deze gedachte verschuift ongemerkt ook het perspectief op de architectuur. Zolang de aandacht zich richt op het object, ligt de nadruk vanzelfsprekend op de kwaliteit waarmee het wordt ontworpen en gebouwd. Zodra de tijd een wezenlijk onderdeel van het gebouw blijkt te zijn, wordt ook de vraag relevant hoe een gebouw zich gedurende zijn bestaan laat dragen. Niet alleen door zijn constructie, maar ook door degenen die het bewonen, onderhouden en steeds opnieuw betekenis geven. Architectuur blijkt zich daardoor uit te strekken voorbij het ogenblik waarop het gebouw wordt voltooid.

Daarmee verandert ook de verhouding tussen gebouw en gemeenschap. Een gebouw bestaat nooit uitsluitend voor zichzelf. Het maakt deel uit van een straat, een buurt of een stad, maar vooral van een gemeenschap die zich voortdurend vernieuwt. Mensen worden geboren, vertrekken, keren terug of maken plaats voor anderen. Terwijl de gemeenschap verandert, blijft het gebouw aanwezig. Juist daardoor vormt het een punt van herkenning binnen een geschiedenis die voortdurend in beweging is. De verantwoordelijkheid die daarmee samenhangt betreft daarom niet alleen het gebouw, maar ook de gemeenschap die zich erin en eromheen blijft ontwikkelen.

Hier verschijnt opnieuw een onderscheid dat in de voorgaande hoofdstukken reeds voorzichtig zichtbaar werd. De eigenschappen van een gebouw behoren grotendeels tot het gebouw zelf. Verantwoordelijkheid behoort daarentegen tot de verhouding tussen gebouw en gemeenschap. Zij kan niet worden aangewezen in een muur, een dak of een constructie, maar wordt zichtbaar in de wijze waarop mensen zich gedurende langere tijd tot hun gebouwde omgeving verhouden. Juist daarom laat zij zich moeilijk als eigenschap van het object beschrijven.

Daarmee wordt niet beweerd dat een ander begrip van architectuur noodzakelijk is. Wel wordt steeds duidelijker dat de werkelijkheid van de architectuur zich niet volledig laat samenvallen met de werkelijkheid van het object. Het gebouw blijft een object, maar blijkt tegelijkertijd drager van een geschiedenis die steeds opnieuw door mensen wordt voortgezet.

De vraag verschuift daarmee opnieuw.

Niet langer staat centraal hoe een gebouw ontstaat, maar hoe het blijft.

Misschien ligt juist daarin de overgang naar een volgende vraag. Wat blijft er eigenlijk voortbestaan wanneer een gebouw zich door de tijd heen ontwikkelt? Is het zijn vorm, zijn materiaal, zijn functie of iets anders?

Anders geformuleerd: waarin bestaat de continuïteit van een gebouw?

Met die vraag vervolgt het onderzoek zijn weg.

VII – Gemeenschap

In de voorgaande hoofdstukken werd zichtbaar dat een gebouw niet alleen als object bestaat. Het heeft een geschiedenis, wordt door opeenvolgende generaties gebruikt en blijft bestaan doordat mensen verantwoordelijkheid voor zijn voortbestaan dragen. Daarmee verscheen stap voor stap een werkelijkheid die zich niet volledig laat beschrijven vanuit de eigenschappen van het gebouw alleen.

Deze werkelijkheid vraagt om een nadere beschouwing.

Een gebouw bestaat immers nooit uitsluitend voor zichzelf. Zelfs wanneer het afgelegen staat, maakt het deel uit van een menselijke leefwereld. Het wordt gebouwd om te worden bewoond, gebruikt, bezocht, onderhouden en uiteindelijk doorgegeven. Daardoor staat het vanaf het begin in betrekking tot anderen. Die betrekking behoort niet pas achteraf tot het gebouw, maar maakt deel uit van de werkelijkheid waarin het ontstaat.

Hier verschijnt het begrip **gemeenschap**.

Gewoonlijk wordt een gemeenschap opgevat als een groep mensen die iets met elkaar gemeen heeft. Men denkt aan een dorp, een buurt, een vereniging, een geloofsgemeenschap of een volk. In al deze gevallen ligt de nadruk op degenen die de gemeenschap vormen. Toch lijkt daarmee nog niet alles te zijn gezegd.

Een gemeenschap bestaat immers niet alleen uit de mensen die haar op een bepaald moment vormen. Mensen worden geboren, vertrekken of overlijden. Nieuwe generaties nemen hun plaats in. Toch spreken wij nog steeds over dezelfde straat, hetzelfde dorp of dezelfde stad. Blijkbaar bezit een gemeenschap een continuïteit die verder reikt dan de afzonderlijke personen waaruit zij op enig moment bestaat.

Juist daarom laat gemeenschap zich moeilijk begrijpen als een verzameling individuen. Zij bestaat in de betrekkingen die mensen met elkaar, met hun omgeving en met hun gezamenlijke geschiedenis onderhouden. Die betrekkingen veranderen voortdurend, maar verdwijnen niet telkens wanneer de samenstelling van de gemeenschap verandert. Integendeel. Juist doordat zij worden voortgezet, kan een gemeenschap zichzelf blijven.

Vanuit dit gezichtspunt krijgt ook de gebouwde omgeving een andere betekenis. Gebouwen vormen niet alleen de ruimte waarin het leven zich afspeelt. Zij dragen tevens bij aan de continuïteit van de gemeenschap. De woning, de straat, het plein, de school en de kerk zijn meer dan afzonderlijke objecten. Zij vormen herkenningspunten waaraan herinneringen, gewoonten en vormen van samenleven zich kunnen verbinden. Daardoor maken zij het mogelijk dat een gemeenschap zich door de tijd heen blijft herkennen.

Dat betekent niet dat gebouwen zelf gemeenschap voortbrengen. Een gemeenschap laat zich niet ontwerpen zoals een gebouw kan worden ontworpen. Zij ontstaat in het samenleven van mensen. Wel kan de gebouwde omgeving voorwaarden scheppen waaronder gemeenschap zich gemakkelijker ontwikkelt, zich kan voortzetten en zich opnieuw kan herkennen. Architectuur blijkt daardoor niet de oorzaak van gemeenschap te zijn, maar evenmin daarvan los te staan. Beide ontwikkelen zich in voortdurende samenhang.

Vanuit dit inzicht krijgt ook verantwoordelijkheid een diepere betekenis. Wat aan de toekomst wordt toevertrouwd, is niet alleen het gebouw als zodanig. Evenzeer wordt de mogelijkheid doorgegeven dat volgende generaties zich opnieuw met die plaats kunnen verbinden. Het gebouw draagt daardoor niet alleen zijn eigen geschiedenis, maar ook een deel van de geschiedenis van de gemeenschap waarvan het deel uitmaakt.

Misschien verklaart dit waarom sommige gebouwen een bijzondere vanzelfsprekendheid bezitten. Zij lijken niet uitsluitend goed ontworpen, maar ook opgenomen in het leven van een gemeenschap. Hun betekenis berust niet alleen op vorm, constructie of materiaal, maar evenzeer op de wijze waarop zij gedurende lange tijd een plaats hebben gekregen binnen het gezamenlijke leven. Daardoor worden zij herkenningspunten die verder reiken dan hun fysieke verschijningsvorm.

Hier wordt opnieuw zichtbaar dat de objectopvatting niet wordt weerlegd. Een gebouw blijft onmiskenbaar een object. Maar de gemeenschap waartoe het behoort, laat zich niet aanwijzen in muren, daken of constructies. Zij ontstaat in een werkelijkheid die zich slechts in de tijd ontvouwt. Daarmee blijkt opnieuw dat de werkelijkheid van de architectuur ruimer is dan de werkelijkheid van het object alleen.

Misschien wordt juist hier een eerste glimp zichtbaar van wat architectuur ten diepste vermag.

Niet alleen ruimte scheppen.

Maar een plaats waar een gemeenschap zich kan voortzetten, zich kan herkennen en zich opnieuw met haar eigen geschiedenis kan verbinden.

Vanuit dat perspectief dient zich de volgende vraag aan. Indien gemeenschap zich door de tijd heen voortzet, waarin bestaat dan die continuïteit? Wat blijft herkenbaar, terwijl mensen, gebouwen en omstandigheden voortdurend veranderen?

VIII - Continuïteit

In de voorgaande hoofdstukken werd zichtbaar dat een gebouw niet alleen als object bestaat, maar ook deel uitmaakt van een geschiedenis en van een gemeenschap die zich door de tijd heen voortzet. Daarmee ontstond de vraag waarin de continuïteit van een gebouw eigenlijk bestaat. Wat blijft behouden, terwijl het leven voortdurend verandert?

Op het eerste gezicht lijkt het antwoord eenvoudig. Men zou kunnen zeggen dat een gebouw dezelfde vorm behoudt, dezelfde constructie of dezelfde materialen. Zolang deze kenmerken aanwezig blijven, lijkt ook de identiteit van het gebouw behouden.

Bij nadere beschouwing blijkt deze gedachte echter minder vanzelfsprekend.

Vrijwel geen enkel gebouw blijft gedurende zijn bestaan volledig onveranderd. Materialen verouderen en worden vervangen. Daken worden vernieuwd, gevels gerestaureerd, interieurs aangepast aan nieuwe eisen en technische installaties vervangen. Soms verandert zelfs de functie ingrijpend. Een woning wordt een kantoor, een fabriek een museum, een klooster een woongebouw. Toch blijven wij in veel gevallen spreken over hetzelfde gebouw.

Blijkbaar berust continuïteit niet uitsluitend op het ongewijzigd voortbestaan van de materie.

Ook de vorm alleen biedt daarvoor geen afdoende verklaring. Een gebouw kan zijn uiterlijke verschijningsvorm grotendeels behouden en toch zijn betekenis verliezen. Omgekeerd kan een gebouw ingrijpend veranderen, terwijl het voor een gemeenschap herkenbaar blijft als dezelfde plaats. Continuïteit blijkt zich daarom niet zonder meer te laten herleiden tot vorm of materiaal.

Misschien ligt de sleutel eerder in de samenhang die door de veranderingen heen bewaard blijft.

Een gebouw blijft herkenbaar doordat het een geschiedenis met zich meedraagt. Iedere verandering voegt zich als het ware in die geschiedenis. Zij wist het verleden niet uit, maar wordt er onderdeel van. Daardoor ontstaat een voortdurende samenhang tussen verleden, heden en toekomst. Juist deze samenhang maakt het mogelijk dat een gebouw verandert zonder zijn identiteit noodzakelijk te verliezen.

Hetzelfde geldt voor de gemeenschap. Ook zij blijft niet bestaan doordat steeds dezelfde mensen aanwezig zijn. Haar continuïteit berust evenmin op onveranderlijkheid, maar op de voortzetting van betrekkingen, herinneringen, gewoonten en gedeelde betekenissen. Generaties wisselen elkaar af, terwijl de gemeenschap zichzelf blijft herkennen.

Hier raken gebouw en gemeenschap elkaar opnieuw.

Een gebouw bewaart niet alleen stenen, balken of ruimten. Het draagt ook herinneringen, gebruiken en verwachtingen met zich mee. Daardoor wordt het een plaats waarin verschillende tijden elkaar ontmoeten. Wie een oud gebouw betreedt, ontmoet niet alleen een constructie uit het verleden, maar ook de sporen van degenen die er eerder hebben geleefd, gewerkt of samengekomen zijn. Architectuur blijkt daardoor een bijzondere vorm van continuïteit mogelijk te maken. Zij verbindt mensen die elkaar nooit hebben ontmoet en geeft hun toch een gedeelde plaats binnen dezelfde geschiedenis.

Dat betekent niet dat ieder gebouw deze betekenis vanzelf bezit. Sommige gebouwen verdwijnen vrijwel geruisloos uit het geheugen zodra hun functie eindigt. Andere blijven generaties lang deel uitmaken van het collectieve bewustzijn. Hun continuïteit wordt kennelijk niet uitsluitend bepaald door hun fysieke aanwezigheid, maar ook door de wijze waarop zij zich met het leven van een gemeenschap hebben verbonden.

Hier wordt opnieuw zichtbaar dat continuïteit geen eigenschap van het object alleen is. Zij ontstaat in de voortdurende wisselwerking tussen gebouw, gemeenschap en tijd. Juist daarom laat zij zich niet volledig beschrijven vanuit de kenmerken van het gebouw zelf. Het object blijft noodzakelijk, maar het blijkt drager van een werkelijkheid die verder reikt dan zijn eigen begrenzing.

Misschien is continuïteit daarom minder een toestand dan een beweging.

Niet het onveranderlijke vormt haar wezen, maar het vermogen veranderingen op te nemen zonder de samenhang te verliezen. Wat blijft, is niet de stilstand, maar de voortzetting.

Vanuit dit inzicht dient zich een volgende vraag aan. Hoe kan een gebouw zich eigenlijk voortzetten zonder zichzelf te verliezen? Welke rol speelt verandering in de werkelijkheid van de architectuur?

IX - Voortzetting

In het voorgaande hoofdstuk werd zichtbaar dat continuïteit niet berust op onveranderlijkheid. Een gebouw blijft niet hetzelfde doordat iedere steen, iedere balk of iedere ruimte ongewijzigd behouden blijft. Het blijft herkenbaar doordat veranderingen worden opgenomen in een samenhang die zich door de tijd heen voortzet.

Daarmee verschuift de aandacht bijna vanzelf van continuïteit naar voortzetting.

Deze begrippen liggen dicht bij elkaar, maar zijn niet identiek. Continuïteit beschrijft dat iets herkenbaar blijft. Voortzetting richt zich op de wijze waarop dit gebeurt. Zij verwijst niet naar een stilstaande toestand, maar naar een beweging die zich telkens opnieuw voltrekt.

Een gebouw wordt niet éénmaal gebouwd om vervolgens onveranderd te blijven bestaan. Het wordt voortdurend opnieuw opgenomen in het leven van degenen die het gebruiken. Iedere generatie brengt eigen inzichten, behoeften en mogelijkheden mee. Daardoor verandert een gebouw, soms nauwelijks zichtbaar, soms ingrijpend. Toch hoeft die verandering zijn identiteit niet noodzakelijk aan te tasten. Zij kan juist onderdeel worden van zijn voortgaande geschiedenis.

Voortzetting vraagt daarom om onderscheidingsvermogen. Niet iedere verandering draagt bij aan de ontwikkeling van een gebouw. Sommige ingrepen versterken de samenhang die reeds aanwezig is. Andere verbreken juist de verbinding met zijn geschiedenis, zijn plaats of zijn betekenis. De vraag is daarom niet alleen of een gebouw verandert, maar ook hoe deze verandering zich verhoudt tot hetgeen reeds aanwezig was.

Hier verschijnt opnieuw de betekenis van de tijd. Alleen in de tijd kan blijken of een verandering werkelijk een voortzetting is. Op het moment waarop zij wordt aangebracht, laat zich dat vaak nog niet volledig beoordelen. Pas wanneer een gebouw opnieuw wordt bewoond, gebruikt en opgenomen in het leven van een gemeenschap, wordt zichtbaar of de verandering zich heeft gevoegd in de geschiedenis van die plaats.

Daarom bezit voortzetting altijd een zekere bescheidenheid. Zij begint niet met de wens iets geheel nieuws te maken, maar met de bereidheid te verstaan wat reeds aanwezig is. Dat betekent niet dat vernieuwing wordt uitgesloten. Integendeel. Werkelijke vernieuwing ontstaat juist wanneer zij zich weet te verbinden met een werkelijkheid die haar voorafgaat.

Misschien ligt hierin een wezenlijk onderscheid tussen verandering en voortzetting. Verandering kan op zichzelf staan. Voortzetting veronderstelt altijd een betrekking tot iets dat reeds bestaat. Zij vraagt daarom niet alleen om creativiteit, maar ook om aandacht, herinnering en inzicht.

Voor de architectuur heeft dit belangrijke gevolgen. Een gebouw wordt dan niet langer uitsluitend beoordeeld op de kwaliteit van zijn ontwerp op het moment van oplevering. Evenzeer wordt van belang in hoeverre het zich in de loop van de tijd laat voortzetten. Niet alleen technisch, maar ook cultureel en maatschappelijk. Kan het nieuwe bewoners opnemen? Laat het veranderend gebruik toe? Kan het zich verbinden met toekomstige omstandigheden zonder zijn eigen samenhang te verliezen?

Hier verschijnt opnieuw datgene wat in de voorgaande hoofdstukken reeds zichtbaar werd. De werkelijkheid van architectuur reikt verder dan de eigenschappen van het object alleen. Zij omvat ook de wijze waarop gebouwen zich met het leven blijven verbinden en zich daardoor steeds opnieuw kunnen voortzetten.

Voortzetting blijkt daarmee geen toevoeging aan architectuur te zijn. Zij behoort tot haar wijze van bestaan.

Juist daardoor ontstaat een volgende vraag.

Indien voortzetting wezenlijk is voor architectuur, welke rol speelt dan de traditie? Is traditie een verzameling vormen uit het verleden, of vormt zij de wijze waarop een cultuur zichzelf door de tijd heen voortzet?

X - Traditie als voortzetting

Wanneer over traditie wordt gesproken, ontstaat gemakkelijk de indruk dat het verleden tegenover het heden staat. Traditie wordt dan opgevat als het bewaren van wat geweest is, terwijl vernieuwing juist wordt verbonden met het loslaten daarvan. Beide lijken elkaars tegenpolen te vormen.

Bij nadere beschouwing blijkt deze tegenstelling minder vanzelfsprekend.

Geen enkele traditie blijft bestaan door zich onveranderd te herhalen. Iedere levende traditie ontwikkelt zich. Zij neemt nieuwe omstandigheden op, reageert op veranderende inzichten en krijgt in iedere tijd een eigen gestalte. Wat blijft, is niet de letterlijke herhaling van het verleden, maar de voortzetting van een samenhang die zich voortdurend vernieuwt.

In dat opzicht sluit traditie nauw aan bij hetgeen in de voorgaande hoofdstukken over continuïteit en voortzetting werd beschreven. Ook traditie berust niet op stilstand. Zij bestaat slechts doordat mensen haar steeds opnieuw opnemen, verstaan en doorgeven. Zodra deze voortzetting ophoudt, blijft hoogstens een verzameling historische vormen over. De traditie zelf is dan verdwenen.

Daarom kan traditie moeilijk worden begrepen als een verzameling voorbeelden die eenvoudig kunnen worden gekopieerd. Wie uitsluitend vormen overneemt, zet de traditie niet noodzakelijk voort. Integendeel. De uiterlijke verschijningsvorm kan behouden blijven, terwijl de levende samenhang verloren gaat.

Traditie vraagt daarom om een andere houding.

Zij begint niet met navolging, maar met verstaan. Pas wanneer zichtbaar wordt waarom een bepaalde vorm, een bepaalde typologie of een bepaalde ruimtelijke ordening is ontstaan, kan worden onderzocht hoe deze betekenis zich onder nieuwe omstandigheden laat voortzetten. De vraag verschuift daarmee van het uiterlijk naar de oorsprong.

Juist hierin ligt ook de betekenis van de geschiedenis voor de architectuur. Gebouwen uit het verleden vormen niet alleen een verzameling objecten die kunnen worden bestudeerd. Zij getuigen van een wijze waarop mensen zich in een bepaalde tijd tot hun leefwereld hebben verhouden. Hun werkelijke betekenis ligt daarom niet uitsluitend in hun vorm, maar ook in de betrekkingen waarvan zij de uitdrukking zijn.

Vanuit dit gezichtspunt krijgt ook vernieuwing een andere betekenis. Zij vormt niet het tegendeel van traditie, maar kan juist een wijze zijn waarop traditie zich voortzet. Iedere tijd stelt immers nieuwe vragen. Nieuwe materialen worden ontwikkeld, maatschappelijke omstandigheden veranderen en technische mogelijkheden nemen toe. Een levende traditie sluit deze ontwikkelingen niet uit. Zij probeert ze op te nemen in een samenhang die herkenbaar blijft.

Misschien verklaart dit waarom sommige gebouwen ondanks hun eigentijdse karakter toch vertrouwd aanvoelen. Zij ontleen hun betekenis niet aan het herhalen van historische vormen, maar aan de wijze waarop zij zich voegen in een ontwikkeling die reeds lang vóór hen begonnen is. Zij zetten een gesprek voort dat door eerdere generaties is begonnen en waaraan toekomstige generaties opnieuw zullen deelnemen.

Hier wordt opnieuw zichtbaar dat architectuur zich moeilijk laat begrijpen vanuit het object alleen. Een gebouw ontleent zijn betekenis niet uitsluitend aan zijn eigen eigenschappen, maar ook aan de wijze waarop het deelneemt aan een doorgaande culturele werkelijkheid. Traditie vormt daarvan één van de meest herkenbare uitdrukkingen.

Traditie blijkt daardoor niet in de eerste plaats een erfenis te zijn, maar een wijze van voortzetten.

Zij bewaart het verleden niet door het vast te houden, maar door het opnieuw vruchtbaar te maken voor de toekomst.

Van daaruit ontstaat bijna vanzelf een volgende vraag.

Wanneer een gebouw zich door onderhoud, gebruik en verandering blijft voortzetten, welke betekenis krijgt dan het onderhoud zelf? Is onderhoud slechts een technische opgave, of behoort ook het tot de wijze waarop architectuur zich door de tijd heen voltrekt?

XI - Onderhoud

Wanneer over onderhoud wordt gesproken, denkt men doorgaans aan een technische opgave. Daken worden hersteld, gevels gereinigd, schilderwerk vernieuwd en installaties vervangen. Onderhoud lijkt daarmee vooral gericht op het in stand houden van de fysieke kwaliteit van een gebouw. In die betekenis vormt het een vanzelfsprekend onderdeel van iedere gebouwde omgeving.

Toch blijkt onderhoud bij nadere beschouwing meer te omvatten dan een verzameling technische handelingen.

Geen enkel gebouw blijft uit zichzelf bestaan. Materialen verouderen, constructies slijten en gebruik laat onvermijdelijk zijn sporen na. Zonder voortdurende zorg verliest een gebouw geleidelijk zijn bruikbaarheid en uiteindelijk ook zijn betekenis. Onderhoud behoort daarom niet slechts tot het beheer van een gebouw, maar tot zijn wijze van voortbestaan.

Vanuit het perspectief van de voorgaande hoofdstukken krijgt onderhoud daardoor een bredere betekenis. Wanneer een gebouw zich door de tijd heen voortzet, wordt onderhoud één van de manieren waarop deze voortzetting gestalte krijgt. Het gebouw wordt niet telkens opnieuw gemaakt, maar evenmin eenvoudig aan de tijd overgelaten. Iedere ingreep vormt een nieuwe schakel in een geschiedenis die reeds lang vóór de huidige generatie is begonnen.

Daarmee krijgt onderhoud een opmerkelijke plaats binnen de architectuur. Het richt zich niet uitsluitend op het verleden en evenmin uitsluitend op de toekomst. Het verbindt beide met elkaar. Wie onderhoud pleegt, bewaart niet alleen wat ontvangen is, maar draagt er tevens zorg voor dat het gebouw opnieuw kan worden doorgegeven. Onderhoud blijkt daardoor niet alleen een technische, maar ook een culturele daad te zijn.

Deze gedachte maakt tevens duidelijk waarom onderhoud zich moeilijk laat reduceren tot herstel alleen. Soms vraagt een gebouw om conservering, soms om aanpassing en soms om een ingrijpende vernieuwing. Welke keuze verantwoord is, laat zich niet uitsluitend bepalen door technische overwegingen. Zij vraagt tevens om inzicht in de geschiedenis van het gebouw, in zijn betekenis voor de gemeenschap en in de mogelijkheden die het voor de toekomst bezit.

Juist daarom vraagt onderhoud om een houding van aandacht. Niet iedere verandering betekent verbetering, maar ook niet iedere bestaande situatie hoeft onaangeroerd te blijven. Onderhoud vraagt telkens opnieuw om het onderscheiden van datgene wat wezenlijk is en van datgene wat zich zonder verlies kan ontwikkelen. Het is daarmee geen mechanische handeling, maar een voortdurende afweging.

Hier raakt onderhoud opnieuw aan de betekenis van traditie. Zoals een levende traditie zich niet beperkt tot het bewaren van het verleden, zo beperkt ook onderhoud zich niet tot het conserveren van bestaande vormen. Beide zijn gericht op voortzetting. Zij zoeken naar een evenwicht waarin verandering mogelijk blijft zonder dat de samenhang verloren gaat.

Misschien verklaart dit waarom gebouwen die gedurende lange tijd met zorg zijn onderhouden vaak een bijzondere vanzelfsprekendheid bezitten. Zij tonen hun ouderdom zonder versleten te zijn. Zij dragen de sporen van de tijd, maar worden daardoor niet ontkend. Juist doordat zij zich geleidelijk hebben ontwikkeld, lijken zij vanzelfsprekend deel uit te maken van hun omgeving en van het leven dat zich daarin afspeelt.

Hier wordt opnieuw zichtbaar dat de werkelijkheid van architectuur zich niet volledig laat samenvallen met het object. Onderhoud richt zich weliswaar op het gebouw, maar zijn betekenis ligt uiteindelijk in de betrekking tussen gebouw, gemeenschap en tijd. Daardoor behoort onderhoud niet tot de rand van de architectuur, maar tot haar wezen.

Onderhoud bewaart een gebouw niet door het stil te zetten, maar door zijn voortzetting mogelijk te maken.

Misschien ligt juist daarin de diepere betekenis van zorg voor de gebouwde omgeving. Niet het verleden vasthouden, maar de voorwaarden scheppen waaronder ook toekomstige generaties zich opnieuw met een plaats kunnen verbinden.

Vanuit deze gedachte dient zich een volgende vraag aan.

Wanneer gebouwen zich door de tijd heen ontwikkelen en door onderhoud worden voortgezet, waarin bestaat dan uiteindelijk hun betekenis? Is betekenis iets wat een gebouw bezit, of ontstaat zij in de wijze waarop mensen zich met dat gebouw verbinden?

XII - Betekenis

In de voorgaande hoofdstukken werd zichtbaar dat een gebouw zich niet laat begrijpen als een object dat losstaat van de tijd. Het wordt opgenomen in een geschiedenis, maakt deel uit van een gemeenschap, wordt onderhouden, aangepast en doorgegeven. Daardoor ontstond de vraag waarin de betekenis van een gebouw uiteindelijk bestaat.

Op het eerste gezicht lijkt deze vraag eenvoudig te beantwoorden. Men zou kunnen zeggen dat een gebouw betekenis ontleent aan zijn functie, zijn vorm of zijn architectonische kwaliteit. Een kerk is herkenbaar als kerk, een woning als woning en een school als school. Ook de vormgeving, de constructie en het materiaalgebruik dragen bij aan de wijze waarop een gebouw wordt ervaren.

Toch blijkt betekenis zich niet volledig te laten herleiden tot deze eigenschappen.

Gebouwen met een vergelijkbare functie kunnen immers een geheel verschillende betekenis krijgen. Twee woningen kunnen nagenoeg identiek zijn opgebouwd, terwijl de ene als een vanzelfsprekend onderdeel van een gemeenschap wordt ervaren en de andere nauwelijks een blijvende plaats in het geheugen achterlaat. Blijkbaar ontstaat betekenis niet uitsluitend uit hetgeen het gebouw **is**, maar ook uit de wijze waarop het zich met het leven verbindt.

Daarmee verschijnt betekenis als een werkelijkheid die zich geleidelijk ontwikkelt.

Een nieuw gebouw bezit op het moment van zijn voltooiing nog niet de volledige betekenis die het later kan krijgen. Die betekenis groeit naarmate mensen het bewonen, gebruiken en zich ermee identificeren. Herinneringen verbinden zich met ruimten, gebeurtenissen krijgen een plaats en het gebouw wordt opgenomen in het dagelijks leven. Zo ontstaat langzaam een werkelijkheid die niet in het ontwerp besloten lag, maar zich gedurende de tijd heeft gevormd.

Dit betekent niet dat het ontwerp onbelangrijk zou zijn. Integendeel. Het ontwerp schept de voorwaarden waaronder betekenis zich kan ontwikkelen. Het bepaalt de ruimtelijke mogelijkheden, de verhouding tot de omgeving en de wijze waarop een gebouw zich laat gebruiken. Maar het ontwerp alleen voltooit de betekenis niet. Zij ontstaat in de ontmoeting tussen gebouw, mens en plaats.

Hier raakt architectuur opnieuw aan de gemeenschap.

Een gebouw krijgt betekenis doordat mensen er hun leven mee verbinden. Niet alleen individuen, maar ook opeenvolgende generaties. Daardoor kan een gebouw uitgroeien tot een herkenningspunt waarin een gemeenschap zichzelf blijft herkennen. Zijn betekenis ligt dan niet uitsluitend besloten in zijn fysieke verschijningsvorm, maar evenzeer in de herinneringen, gewoonten en ervaringen die zich ermee hebben verbonden.

Misschien verklaart dit waarom sommige gebouwen een vanzelfsprekende waardigheid bezitten. Zij vragen geen bijzondere aandacht voor zichzelf, maar zijn eenvoudig aanwezig in het leven van mensen. Hun betekenis wordt niet voortdurend uitgesproken, omdat zij reeds deel uitmaakt van de dagelijkse werkelijkheid. Juist daardoor blijken zij vaak van grotere betekenis dan gebouwen die uitsluitend door hun uitzonderlijke vorm de aandacht opeisen.

Hier wordt opnieuw zichtbaar dat betekenis geen eigenschap van het object alleen is. Zij ontstaat in een betrekking die zich door de tijd heen ontwikkelt. Een gebouw **heeft** niet eenvoudig betekenis; het **krijgt** betekenis doordat mensen zich ermee verbinden en die verbinding telkens opnieuw voortzetten.

Misschien ligt juist hierin een wezenlijk onderscheid tussen bouwen en architectuur.

Bouwen brengt een gebouw voort.

Architectuur ontstaat wanneer dat gebouw in het leven van mensen betekenis krijgt.

Daarmee wordt niet beweerd dat ieder gebouw vanzelf architectuur wordt. Evenmin dat architectuur uitsluitend afhankelijk is van het oordeel van haar gebruikers. Wel wordt zichtbaar dat architectuur zich niet volledig laat samenvallen met het moment waarop een gebouw wordt voltooid. Zij groeit in de ontmoeting tussen gebouw, gemeenschap en tijd.

Vanuit dit inzicht verschijnt een volgende vraag.

Indien betekenis niet uitsluitend in het object besloten ligt, hoe moeten wij dan het ontwerpen zelf begrijpen? Ontwerpt de architect een voltooid object, of schept hij de voorwaarden waaronder architectuur zich kan ontfouwen?

XIII - Architectuur als design

In de voorgaande hoofdstukken werd zichtbaar dat de werkelijkheid van architectuur zich niet volledig laat beschrijven vanuit het gebouw als object. Tijd, gemeenschap, continuïteit, voortzetting, traditie, onderhoud en betekenis bleken geen bijkomstigheden te zijn, maar wezenlijke dimensies van de wijze waarop architectuur bestaat.

Daarmee dient zich een nieuwe vraag aan.

Indien architectuur zich niet volledig laat herleiden tot het object, hoe moet dan het ontwerpen zelf worden begrepen?

Binnen het hedendaagse architectuurdiscours wordt ontwerpen doorgaans opgevat als het vormgeven van een gebouw. De architect ontwikkelt een ruimtelijk concept, bepaalt de constructieve opzet, kiest materialen, organiseert de plattegrond en geeft het gebouw een herkenbare verschijningsvorm. In deze benadering ligt de nadruk vanzelfsprekend op het object dat uiteindelijk wordt gerealiseerd.

Deze opvatting heeft grote betekenis gehad voor de ontwikkeling van de architectuur. Zij heeft geleid tot een hoge mate van vakmanschap, technische verfijning en ruimtelijke inventiviteit. Zonder deze benadering zou de hedendaagse ontwerppraktijk nauwelijks voorstelbaar zijn.

Toch roept het voorgaande onderzoek de vraag op of daarmee reeds het gehele terrein van de architectuur is beschreven.

Wanneer de betekenis van een gebouw zich pas geleidelijk ontwikkelt, wanneer gemeenschap zich niet laat ontwerpen maar wel door architectuur kan worden gedragen, wanneer onderhoud, voortzetting en traditie deel blijken uit te maken van haar werkelijkheid, dan lijkt het ontwerpen slechts één moment te zijn binnen een veel grotere ontwikkeling.

Vanuit dat gezichtspunt krijgt ook het begrip *design* een nauwkeuriger betekenis.

Design richt zich op het object. Het zoekt naar de best mogelijke vormgeving van hetgeen wordt gemaakt. Het onderzoekt proporties, materiaal, functionaliteit, constructie en esthetische samenhang. Binnen dit domein heeft design een grote en onmisbare waarde. Het brengt orde aan, maakt kwaliteit zichtbaar en geeft vorm aan menselijke behoeften.

Maar juist omdat design zich richt op het object, kan het moeilijk de gehele werkelijkheid omvatten waarin architectuur zich voltrekt.

Een zorgvuldig ontworpen gebouw kan immers toch nauwelijks betekenis krijgen. Evenzeer kan een betrekkelijk eenvoudig gebouw uitgroeien tot een onmisbaar onderdeel van een gemeenschap. Het verschil ligt kennelijk niet uitsluitend besloten in de kwaliteit van het ontwerp, maar ook in de wijze waarop het gebouw zich gedurende zijn bestaan met het leven weet te verbinden.

Daarmee wordt het onderscheid tussen design en architectuur geleidelijk zichtbaar.

Design voltooit zich op het moment waarop het object gereed is.

Architectuur begint juist daar waar het gebouw zijn plaats in de werkelijkheid gaat innemen.

Dat betekent geenszins dat design en architectuur tegenover elkaar staan. Integendeel. Goed design kan een belangrijke voorwaarde zijn voor het ontstaan van architectuur. Zonder zorgvuldig ontworpen gebouwen zouden veel kwaliteiten zich nooit kunnen ontwikkelen.

Maar de voorwaarden zijn niet hetzelfde als hetgeen daardoor mogelijk wordt.

Zoals een partituur nog geen muziek is voordat zij wordt uitgevoerd, zo is ook een gebouw nog niet vanzelf architectuur doordat het is voltooid. Architectuur openbaart zich in de wijze waarop een gebouw wordt bewoond, gebruikt, onderhouden, veranderd en opgenomen in de geschiedenis van een gemeenschap.

Hier krijgt ook de taak van de architect een andere betekenis.

De architect ontwerpt niet de architectuur zelf.

Hij ontwerpt de voorwaarden waaronder architectuur zich kan ontfouwen.

Dat vraagt niet alleen om technische bekwaamheid en vormgevend vermogen, maar evenzeer om inzicht in de plaats, de gemeenschap, de tijd en de mogelijkheden die een gebouw in zich draagt. Het ontwerp wordt daardoor minder een eindpunt dan een begin. Niet het laatste woord over een gebouw, maar de eerste stap in een werkelijkheid die zich nog moet ontwikkelen.

Misschien ligt juist hierin het wezenlijke onderscheid tussen bouwen en ontwerpen enerzijds, en architectuur anderzijds.

Bouwen brengt een object voort.

Ontwerpen geeft dat object vorm.

Architectuur ontstaat wanneer dit object zich duurzaam met mens, plaats en tijd verbindt.

Vanuit dit inzicht wordt ook de betekenis van de woning opnieuw zichtbaar.

Niet toevallig vormt juist de woning het vertrekpunt van dit onderzoek. Zij is immers het gebouw waarin deze werkelijkheid zich het duidelijkst laat waarnemen. Daarom richt het volgende hoofdstuk zich opnieuw op de woning, niet als bouwtype, maar als de plaats waar architectuur zich misschien wel het meest volledig kan ontfouwen.

XIV - De woning

Vanaf het begin van dit onderzoek heeft de woning een bijzondere plaats ingenomen. Niet omdat zij belangrijker zou zijn dan andere gebouwen, maar omdat vrijwel ieder mens het grootste deel van zijn leven in een woning doorbrengt. Zij vormt de plaats waar het dagelijks leven zich ontvouwt, waar herinneringen ontstaan, waar kinderen opgroeien, waar generaties elkaar opvolgen en waar de verhouding tussen mens en leefomgeving zich iedere dag opnieuw voltrekt.

Juist daarom vormt de woning een bijzondere toetssteen voor de vraag die in dit essay centraal staat.

Wanneer architectuur volledig zou kunnen worden begrepen vanuit het object, dan zou juist de woning zich in de eerste plaats laten beschrijven vanuit haar vorm, constructie, materialiteit en ruimtelijke organisatie. Deze aspecten zijn zonder twijfel van groot belang. Zij bepalen in hoge mate de bruikbaarheid, de duurzaamheid en de ruimtelijke kwaliteit van het gebouw.

Toch lijkt daarmee nog niet alles te zijn gezegd.

Een woning wordt immers niet slechts gebruikt. Zij wordt bewoond. Dat verschil lijkt op het eerste gezicht gering, maar blijkt bij nadere beschouwing van grote betekenis. Bewonen is meer dan het verrichten van dagelijkse handelingen binnen een gebouw. Het is de wijze waarop mensen zich een plaats eigen maken, zich ermee verbinden en haar geleidelijk opnemen in hun leven.

Daardoor verandert ook de betekenis van de woning.

Op de dag van haar oplevering is zij een nieuw gebouw. Pas daarna begint een ontwikkeling die zich niet meer uitsluitend laat beschrijven vanuit het ontwerp. De woning wordt ingericht, aangepast, onderhouden en soms verbouwd. Zij draagt de sporen van het dagelijks leven. Kinderen groeien er op, vertrekken weer en maken plaats voor een volgende generatie. Nieuwe bewoners brengen hun eigen geschiedenis mee en voegen deze toe aan de geschiedenis van het huis.

Langzamerhand ontstaat daardoor een werkelijkheid die niet in de tekeningen besloten lag. De woning wordt een plaats van herinnering, van herkenning en van verbondenheid. Niet omdat zij haar oorspronkelijke vorm heeft behouden, maar omdat zij zich gedurende lange tijd met het leven heeft verbonden.

Juist hierin onderscheidt de woning zich van veel andere gebouwen.

Natuurlijk kunnen ook scholen, kerken, werkplaatsen of stadhuizen een vergelijkbare betekenis krijgen. Toch is de woning de plaats waar deze werkelijkheid zich misschien wel het meest ononderbroken voltrekt.

Zij vormt het dagelijkse decor van het menselijk bestaan en maakt daardoor zichtbaar hoe architectuur zich niet alleen in de ruimte, maar ook in de tijd ontwikkelt.

Vanuit dit gezichtspunt krijgt ook het ontwerpen van woningen een andere betekenis.

De opgave beperkt zich niet tot het realiseren van een goed functionerend object. Even belangrijk is de vraag of een woning de mogelijkheid in zich draagt zich met veranderende levensomstandigheden mee te ontwikkelen. Kan zij nieuwe bewoners opnemen? Laat zij verschillende vormen van bewoning toe? Kan zij zich aanpassen zonder haar samenhang te verliezen? Biedt zij ruimte aan een geschiedenis die nog moet ontstaan?

Deze vragen richten zich niet tegen het ontwerp.

Integendeel.

Juist een zorgvuldig ontwerp kan de voorwaarden scheppen waaronder deze ontwikkeling mogelijk wordt. De kwaliteit van een woning blijkt daardoor niet uitsluitend te liggen in hetgeen zij op de dag van oplevering **is**, maar evenzeer in hetgeen zij gedurende haar bestaan **kan worden**.

Hier wordt opnieuw zichtbaar dat de werkelijkheid van architectuur verder reikt dan het object alleen.

De woning verschijnt weliswaar als een gebouw met herkenbare eigenschappen, maar haar werkelijke betekenis ontvouwt zich pas in de voortdurende ontmoeting tussen gebouw, bewoners, gemeenschap en tijd. Daardoor wordt de woning niet alleen een object van bewoning, maar ook een drager van menselijke levensgeschiedenissen.

Misschien laat juist de woning het duidelijkst zien dat architectuur niet wordt voltooid wanneer het bouwen eindigt.

Zij begint dan pas aan haar eigen geschiedenis.

Vanuit deze beschouwing keert het onderzoek terug naar de vraag waarmee het begon.

Hoe ver reikt de objectopvatting eigenlijk wanneer zij wordt toegepast op de architectuur?

XV - De horizon van de objectopvatting

Het onderzoek dat in dit essay werd ondernomen, begon met een eenvoudige vraag. Niet wat architectuur is, maar vanuit welk begrip zij doorgaans wordt verstaan. Daarbij werd niet betwijfeld dat een gebouw een object is. Evenmin werd de betekenis van de objectopvatting ontkend. Integendeel. Juist door haar zorgvuldig te volgen, kon zichtbaar worden welke werkelijkheid zij toegankelijk maakt.

Gaandeweg bleek echter dat deze werkelijkheid niet de gehele architectuur omvat.

Het objectbegrip maakt het mogelijk gebouwen te onderscheiden, te analyseren en met elkaar te vergelijken. Het biedt een helder begrippenkader voor de beschrijving van vorm, constructie, materiaal, compositie en ruimtelijke organisatie. Zonder deze benadering zouden belangrijke delen van de architectuurwetenschap en de ontwerppraktijk nauwelijks denkbaar zijn.

Toch liet het onderzoek stap voor stap zien dat zich naast deze werkelijkheid nog een andere werkelijkheid aandient.

Een gebouw bestaat niet alleen als object, maar ook in de tijd. Het wordt opgenomen in een geschiedenis, maakt deel uit van een gemeenschap, wordt onderhouden, aangepast en doorgegeven. Zijn betekenis ontwikkelt zich geleidelijk en blijkt zich niet volledig te laten herleiden tot de eigenschappen die het als object bezit. Daarmee wordt de werkelijkheid van architectuur zichtbaar als een voortdurend samenspel van gebouw, mens, plaats en tijd.

Juist hierdoor krijgt ook de objectopvatting haar eigen plaats.

Zij blijkt geen onjuiste wijze van begrijpen te zijn, maar een wijze van begrijpen met een eigen bereik. Zij maakt een belangrijk deel van de werkelijkheid zichtbaar, zonder die werkelijkheid geheel te omvatten. Dat is geen tekortkoming van de objectopvatting. Het behoort tot de aard van ieder begrip dat het verheldert door te selecteren.

Misschien ligt juist hierin de horizon van de objectopvatting.

Niet dat zij ophoudt waar haar grenzen worden bereikt, maar dat daar een ruimere werkelijkheid zichtbaar wordt. Zoals de horizon geen muur vormt, maar het punt waarop een nieuw landschap zich begint te openen, zo markeert ook de objectopvatting niet het einde van de architectuur, maar het begin van een bredere beschouwing.

Vanuit dit gezichtspunt verandert ook de plaats van het object.

Het gebouw verdwijnt niet naar de achtergrond. Evenmin wordt het ondergeschikt gemaakt aan tijd of gemeenschap. Het blijft het noodzakelijke middelpunt waaromheen de werkelijkheid van architectuur zich ontvouwt. Maar het blijkt niet langer voldoende om deze werkelijkheid volledig te beschrijven.

Hiermee keert het onderzoek terug naar zijn uitgangspunt.

De vraag was nooit of gebouwen objecten zijn.

De vraag was hoe ver deze wijze van begrijpen reikt.

Het antwoord lijkt nu voorzichtig zichtbaar te worden.

De objectopvatting verklaart het gebouw als object.

Architectuur omvat tevens de werkelijkheid waarin dat gebouw zich met mens, plaats, gemeenschap en tijd verbindt.

Misschien ligt juist daar de horizon van de objectopvatting.

Niet omdat zij wordt verlaten.

Maar omdat de werkelijkheid verder reikt dan het begrip waardoor zij aanvankelijk werd verstaan.

Vanuit dit inzicht kan het onderzoek worden afgerond.

Niet door een nieuwe definitie van architectuur te formuleren, maar door samen te vatten wat zich gedurende deze beschouwing geleidelijk heeft laten zien.

XVI - Conclusie

Het onderzoek dat in dit essay werd ondernomen, begon niet met de vraag wat architectuur is, maar met de vraag vanuit welk begrip zij doorgaans wordt verstaan. Daarbij werd de objectopvatting niet als probleem beschouwd, maar als vertrekpunt. Juist door haar serieus te nemen kon worden onderzocht welke werkelijkheid zij zichtbaar maakt.

Gaandeweg bleek dat deze werkelijkheid van grote betekenis is. Het gebouw laat zich beschrijven als een object met een herkenbare vorm, een constructieve samenhang, een materialiteit en een ruimtelijke organisatie. Deze eigenschappen maken vergelijking, analyse en ontwerp mogelijk en vormen daarmee een onmisbaar onderdeel van de architectuur.

Het onderzoek liet echter tevens zien dat de werkelijkheid van architectuur zich niet volledig laat samenvallen met deze objectmatige beschrijving.

Een gebouw bestaat niet alleen als een voltooid object. Het wordt opgenomen in de tijd, krijgt een geschiedenis, wordt onderhouden, aangepast en doorgegeven. Het maakt deel uit van een gemeenschap en ontleent zijn betekenis mede aan de wijze waarop mensen zich ermee verbinden. Daardoor blijkt architectuur zich niet uitsluitend in het gebouw te bevinden, maar ook in de betrekkingen waarin het gebouw gedurende zijn bestaan deelt.

Deze constatering vraagt niet om het verlaten van de objectopvatting.

Zij vraagt om haar verruiming.

Het gebouw blijft het noodzakelijke uitgangspunt van de architectuur. Zonder gebouw kan architectuur zich niet manifesteren. Maar het gebouw vormt niet de volledige werkelijkheid waarin architectuur zich voltrekt. Architectuur ontstaat waar het gebouw zich duurzaam verbindt met mens, plaats, gemeenschap en tijd.

Vanuit dit gezichtspunt krijgt ook het ontwerpen een andere betekenis. De architect ontwerpt niet de architectuur zelf. Hij ontwerpt een gebouw dat de mogelijkheid in zich draagt architectuur te worden. De kwaliteit van het ontwerp blijft daarbij van wezenlijk belang, maar zij vormt niet het einde van het architectonische proces. Zij opent de mogelijkheid dat zich een werkelijkheid onthult die verder reikt dan het ontwerp alleen.

Hierdoor verandert ook de wijze waarop wij naar de gebouwde omgeving kunnen kijken.

Gebouwen worden niet uitsluitend beoordeeld op hun vorm of hun technische kwaliteit, maar evenzeer op hun vermogen zich met het leven te verbinden. Zij blijken niet alleen objecten van ontwerp, maar ook dragers van herinnering, gemeenschap, continuïteit en betekenis.

Misschien wordt juist daardoor zichtbaar waarom sommige gebouwen uitgroeien tot architectuur, terwijl andere, technisch of esthetisch niet minder zorgvuldig ontworpen, die betekenis nooit volledig bereiken.

Het verschil ligt niet uitsluitend besloten in het object.

Het ligt in de werkelijkheid waarin dat object zich gedurende de tijd weet op te nemen.

Daarmee keert het onderzoek terug naar zijn begin.

De vraag was niet wat architectuur is.

De vraag was hoe zij wordt begrepen.

Misschien laat dit onderzoek zien dat architectuur zich slechts ten dele laat verstaan vanuit het object alleen.

Zij openbaart zich ten volle waar gebouw, mens, plaats en tijd zich blijvend met elkaar verbinden.

Slotbeschouwing

Ieder onderzoek begint met een vraag.

Niet omdat het antwoord reeds bekend is, maar omdat de werkelijkheid uitnodigt opnieuw te worden gezien. Zo begon ook dit essay. Niet met de bedoeling een nieuwe theorie over architectuur te ontwikkelen, maar met de vraag vanuit welk begrip architectuur tegenwoordig wordt verstaan.

Gaandeweg bleek dat deze vraag verder reikte dan aanvankelijk werd vermoed.

Het gebouw verscheen niet alleen als een object dat kan worden ontworpen, gebouwd en geanalyseerd. Stap voor stap werd zichtbaar dat het zich tevens beweegt door de tijd, wordt opgenomen in een gemeenschap, betekenis ontvangt, wordt onderhouden, verandert en zich voortzet. Daarmee ontstond een werkelijkheid die zich niet volledig laat beschrijven vanuit het object alleen.

Misschien is juist dat de belangrijkste uitkomst van deze beschouwing.

Niet dat het object onbelangrijk zou zijn.

Niet dat een andere theorie zijn plaats moet innemen.

Maar dat architectuur zich rijker toont dan het begrip waardoor zij aanvankelijk werd benaderd.

Zoals ieder begrip een deel van de werkelijkheid zichtbaar maakt, zo vraagt ook iedere werkelijkheid erom steeds opnieuw te worden waargenomen. Geen enkele beschrijving kan haar volledig omvatten. Iedere generatie zal daarom opnieuw moeten onderzoeken wat architectuur voor haar eigen tijd betekent.

Misschien ligt juist daarin de blijvende opgave van de architect.

Niet uitsluitend gebouwen ontwerpen.

Maar leren zien.

Zien wat een plaats reeds in zich draagt.

Zien welke mogelijkheden zich daarin aandienen.

Zien hoe een gebouw zich met het leven kan verbinden.

Want uiteindelijk ontstaat architectuur niet alleen door het maken van gebouwen.

Zij ontstaat waar mensen zich een plaats eigen maken, waar herinneringen zich met ruimten verbinden, waar generaties elkaar ontmoeten en waar een gebouw langzaam deel wordt van een geschiedenis die groter is dan zichzelf.

Misschien is architectuur daarom minder een voltooid werk dan een voortdurende gebeurtenis.

Zij verschijnt niet op één enkel moment.

Zij ontvouwt zich.

Steeds opnieuw.

In iedere ontmoeting tussen mens, gebouw, plaats en tijd.

Daarom kan ook dit essay geen laatste woord spreken.

Het kan slechts uitnodigen opnieuw te kijken.

Niet naar architectuur als begrip.

Maar naar de werkelijkheid waarin architectuur zich steeds opnieuw laat ontstaan.

Colofon

OVERWEGINGEN

Deel II

Architectuur en de objectopvatting

Een onderzoek naar de reikwijdte van een begrip

Samenstelling

Robert Geurten

Eerste uitgave

2026

Deze uitgave maakt deel uit van de essayreeks **OVERWEGINGEN – Essays in het kader van ORITUR.**

De tekst is ontstaan uit een langdurige dialoog tussen Robert Geurten en ChatGPT (OpenAI), waarbij de inhoudelijke visie, samenhang en eindredactie berusten bij Robert Geurten.

© 2026 Robert Geurten

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur, behoudens de uitzonderingen die de wet stelt en het citeren in het kader van recensies, wetenschappelijk onderzoek of andere wettelijk toegestane vormen van bronvermelding.